

Багатовимірна модель гендера

С.М. Іванченко

Стать у психологічних дослідженнях традиційно розглядається як другорядна змінна поряд з віком, освітою, національністю. Проте стать або гендер, як це зараз говорять, не є бінарною змінною. Дослідники виокремлюють цілу низку аспектів гендеру, таких як власне біологічна стать, статево-рольова ідентичність, соціальні гендерні ролі тощо.

Багатовимірність гендера було з'ясовано у дослідженнях, які піддали сумніву біологічну природу статі та продемонстрували його соціально-сконструйований характер. Феміністична критика традиційних досліджень, у яких норми та стандарти, отримані на вибірках білих чоловіків з середнього класу, оголошуються універсальними, призвела до появи великої кількості жіночих студій з одного боку, досліджень чоловіків та маскулінності – з іншої. Окрему групу складають дослідження геїв та лесбіянок. Результатом цих різноманітних пошуків стало розуміння того, що гендер як культурний конструкт є багатовимірним, у ньому можна визначити, якнайменше три рівня або виміри: біологічний (стать), психологічний (маскулінність – фемінність) та соціальний (гендерні ролі). Враховуючи це, пропонується багаторівнева модель гендера, яка передбачає розвиток крос-гендерного підходу до особистості та вимагає створення нових методів вимірювання складових гендеру.

Поняття «стать» та «гендер» інколи вживають як синоніми, хоча більшість дослідників їх розрізняють. Перший відтворює біологічні, другий – соціальні та культурні особливості диференціації індивідів за ознакою статі. Якщо стать характеризує генетичну приналежність індивіду до однієї з двох категорій, то гендер – це стать як продукт виховання, впливу культури або «соціальна стать» (Бендас, 2000). Крім цих двох категорій ми будемо вживати такі базові поняття як маскулінність (М), фемінність (Ф), статево-рольова (гендерна) ідентичність та гендерні ролі.

Маскулінність та фемінність складають нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, притаманні чоловікам та жінкам; це соціально-психологічні конструкти, зміст яких визначається уявленнями про «чоловіче» та «жіноче». Гендерна ідентичність розглядається як продукт та процес засвоєння суб'єктом конструктів маскулінності та фемінності, як наявність у суб'єкта певною мірою визначених маскулінних та фемінних рис.

Гендерні ролі – це прояв диференціації діяльності, статусів, прав та обов’язків індивідів в залежності від статевої приналежності. Гендерні ролі є різновидом соціальних ролей, вони нормативні, відбивають певні очікування суспільства та проявляються у поведінці. На рівні культури вони існують у контексті певної системи статевої символіки та стереотипів маскулінності та фемінності (Клецина, 1998).

Маскулінна гендерна роль приписує чоловікам бути доміантними, агресивними, орієнтованими на кар’єру, більш успішними в технічних науках. Від чоловіків також очікують, що вони будуть тамувати свої емоції та почуття. Жінки, навпаки, мають бути слабкими, залежними, м’якими, більш успішними в гуманітарних науках, а також більш емоційними. Вважається, що жінки мусять прагнути до створення сім’ї та обмежуватися домогосподарством та піклуванням про родину (Williams, Best, 1986, 1990).

Психологічні концепції статі/гендера

Існує декілька моделей гендера: біполярна, маскулінна, андрогінна; останнім часом розробляються також багатофакторні моделі, які дозволяють враховувати накопичені дані та сформувати більш адекватний погляд на складну природу гендеру.

Перші дослідники психології статі віддавали перевагу біполярній моделі Маскулінність - Фемінність (М/Ф), згідно якої прояв маскулінних рис для чоловіка та фемінних для жінки відбиває найкраще психологічне адаптування особистості. Така модель являє собою біполярний конструкт, на одному полюсі якого знаходиться М, а на протилежному – Ф. Це означає, що коли чоловік має високі показники маскулінності, то його показники за фемінними ознаками мають бути низькими.

Біполярна модель лежить в основі психоаналітичного підходу. У працях З. Фрейда та К. Хорни важливим механізмом як «нормального», так і невротичного розвитку є ідентифікація, при цьому нормальною визнається ідентифікація з одним з батьків своєї статі. Ідентифікація з особою протилежної статі вважається патогенною, вона призводить до статево-рольових трансформацій - маскулінізації жінок та фемінізації чоловіків. Такий підхід притаманний перш за все клінічній психології, де відхилення від статево-рольових норм тлумачиться як порушення, що призводить до різних психічних відхилень.

У 1980-х рр. вчені дійшли висновку про те, що існує значний позитивний зв’язок між маскулінними якостями та психічним здоров’ям. У межах маскулінної моделі було продемонстровано позитивний зв’язок між проявом маскулінних рис та рівнем адаптації чоловіків та жінок (незалежно від статі). Взаємозв’язок фемінних

характеристик та рівня адаптації виявився слабким та незалежним від статі. Так, вчені з'ясували, що фемінні суб'єкти сприймають себе як більш тривожних та боязких у порівнянні з маскулініними та андрогінними. Дослідники вважають, що наявність саме маскуліних атрибутів більш істотно для соціальної адаптації порівняно з балансом маскуліності та фемінності (Еніколопов, Дворянчиков, 2001).

О'Нерон та Орлофскі (1990) визначили, що низько маскулініні чоловіки та жінки схильні до депресії, тривожності та соціальної дезадаптації. Крім того, зазвичай у юнаків та дівчат більш високий рівень маскуліності сполучається з меншою схильністю до депресії у порівнянні з фемінністю, прояв якої незалежно від статі супроводжується різними за ступенем тяжкості депресивними станами. Було також показано, що маскулініні риси пов'язані з задоволеністю життям та позитивним настроєм як для чоловіків, так і для жінок.

На початку 1970-х рр. біполярна модель була переглянута у концепції андрогінії Сандри Бем (Bem, 1974). Згідно з Бем, чоловіки та жінки не обов'язково повинні відповідати традиційним моделям та можуть поєднувати у своїй поведінці як маскулініні, так і фемінні риси. Бем визначила 4 типи гендерної ідентичності: маскуліний, фемінний, андрогінний та недиференційований. Зображуючи андрогінію як поєднання маскуліних та фемінних рис, Бем підкреслювала, що андрогінна особистість може являти собою більш гармонійний стандарт психічного здоров'я в суспільстві, де ригідна типізація статевих ролей вичерпує себе. Бем та її колеги продемонстрували малу пристосованість до життя індивідів з характеристиками, строго відповідними до їхньої статі. Тим самим була висунута точка зору, протилежна поглядам традиційної психології. Найбільш пристосованими до життя виявився андрогінний тип, який поєднує у собі риси обох статей. Згідно цьому підходу, андрогінна особистість має більш широкий репертуар статево-рольової поведінки, ніж носії гендерних стереотипів. Андрогінними вважаються індивіди з визначними маскулініними та фемінніними рисами, що дає їм змогу менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм та вільніше переходити від традиційних жіночих занять до чоловічих та навпаки. Обидві складові статево-рольової ідентичності розвиваються самостійно.

У теперішній час вчені дійшли висновку, що психологічна стать не обмежується усвідомленням себе як представника певної статі або проявом маскуліності та фемінності. Замість концепцій про незалежність статевих характеристик останнім часом з'являються моделі, в яких гендерна ідентичність розглядається як сукупність

множини чинників (гендерних настанов, зкорельованої зі статтю поведінки, інтересів, фізичних атрибутів), які в цілому визначають власне гендерну ідентичність індивіда.

Багатофакторна теорія статевої ідентичності Дж. Спенс (Spence, 1978) пояснює те, яким чином множина уявлень про власну стать включається, вбудовується у цілісну особистісну ідентичність. У нечисленних дослідженнях, проведених у межах цієї парадигми, встановлено, що між гендерними рисами, поведінкою та інтересами не має прямих однозначних зв'язків. Було продемонстровано, що прояв маскулінних рис більшою мірою пов'язаний із задоволеністю життям та позитивним настроєм чоловіків та жінок. У той самий час, маскулінні інтереси та паттерни поведінки не залежать від задоволеності, позитивного настрою та благополуччя пар, як у чоловіків так і у жінок (Ениколопов, Дворянчиков, 2001).

Аналіз сучасних підходів до вивчення гендера

У психології існує кілька провідних підходів з дослідження механізмів гендерної соціалізації та особливостей гендерної ідентичності: теорія соціального навчання, теорія ідентифікації, теорія когнітивного розвитку, «нова психологія статі», теорія диференціації соціальних ролей (Егорова, 1997).

Теорія соціального навчання, в основі якої лежать такі поняття як навчання, позитивне та негативне підкріплення, моделі батьківської поведінки, підкреслює вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статево-рольову поведінку, акцентує типову для статі поведінку.

Теорія ідентифікації, сформована в межах психоаналізу, пропонує біологічне пояснення; за З. Фрейдом, «анатомія – це доля». Цей підхід акцентує значення раннього дитинства для наступної статево-рольової поведінки індивіду, звертає особливу увагу на ідентифікацію дитини з одним з батьків своєї статі.

Теорія когнітивного розвитку пояснює формування уявлень про статеві ролі у дітей активним структуруванням власного досвіду, когнітивної інформації та розумінням своєї статевої приналежності. Отримувана інформація організується когнітивними структурами свідомості та статево-рольовими стереотипами, які функціонують як схеми, за допомогою яких структурується відповідна інформація.

«Нова психологія статі» з'явилася у 1970-ті роки на Заході. Дж. Стоккард та М. Джонсон висунули положення про те, що біологічна, вроджена стать (хромосомна та гормональна) може лише сприяти визначенню потенційної поведінки людини, а головним є психологічна, соціальна стать, або гендер. Гендер засвоюється при житті, на

його формування здійснюють вплив класові, етнічні, расові варіації статевих ролей та відповідні їм очікування суспільства та особливості культури (Иванова, 2001).

Виникненню «нової психології статі» сприяли три фундаментальні дослідження, висновки яких спростовують положення традиційних теорій: праці Массобу та Jacklin (1974), присвячені аналізу психології статевих розбіжностей; дослідження Money та Enrhard (1972), які показали могутність ефекту соціалізації; концепція андрогінії Bem, яка довела хибність протиставлення традиційною психологією маскулінності та фемінності. Таким чином, теорія статі пояснює становлення статі у дітей на ґрунті існуючих у культурі соціальних стереотипів та говорить про те, що діти використовують стать як принцип пізнання світу, оскільки культура «наполягає» на тому, що стать є найбільш важливою категорією у соціальному житті людства (Клецина, 2003).

Теорія гендерної схеми (Bem, 1981) спирається на теорію когнітивного розвитку Л. Колберга (Kohlberg, 1966), згідно якої основою процесу засвоєння статевої ролі виступає активність самої дитини. Статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати та переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе у контексті понять маскулінності - фемінності. Гендерно-схематизована переробка інформації відбувається тому, що у суспільстві існують статево-диференціюючі практики. У свідомості дитини укладається гендерна схема, яка функціонує як структура, налаштована на те, щоб шукати та групувати інформацію: поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче» - «жіноче».

Згідно теорії гендерної схеми, гендерна типізація є результатом процесу гендерної схематизації. Bem стверджує, що людина використовує гендерну схему у тому випадку, якщо вона готова сортувати відмінні якості інших людей та інформацію про них на підставі гендеру (Bem, 1981). В протилежному випадку вона належить до індивідів, які не використовують гендерну схему. На думку Bem, людей, яким притаманні яскраво чоловіче або жіноче начало, з більшою вірогідністю можна віднести до індивідів, які використовують гендерну схему.

У 1970-ті рр. вчені вже розглядали М та Ф як дві незалежні характеристики особистості – інструментальність та експресивність. У цих концепціях маскулінність визначалася через поняття інструментальності, що містить такі риси як домінантність, наполегливість, незалежність; фемінність – через поняття експресивності (теплота, піклування, співчуття). Зовсім нещодавно «соціальні конструктивісти» почали говорити, що поняття маскулінності та фемінності живуть радше в уявленні людей, ніж

є реальними характеристиками індивідів, і що ці конструкти, вимірювані психологами протягом XX ст., містять у собі більше культурних стереотипів, ніж психологічної реальності. Дехто навіть запропонував вилучити їх з наукового словника як такі, що не піддаються визначенню (Spence & Buckner, 1995; цит. за: Lippa, 2001).

Аналіз сучасних підходів до проблеми гендера демонструє, що поступово відбувся перехід від однофакторних моделей до багатфакторних. І.С. Кон зауважує, що зі зміною системи гендерних ролей багато традиційних психологічних статевих розбіжностей, на яких ґрунтуються стереотипи маскулінності та фемінності, зникають або нівелюються, що зменшує поляризацію між ними. При цьому певні істотні розбіжності у характері діяльності, спрямованості інтересів та психічних процесах чоловіків та жінок залишаються. Відповідно змінюється зміст категорій маскулінності та фемінності в психології. Так, раніше вони вважалися взаємовиключними, при чому кожне відхилення від нормативу сприймалося як патологія або крок у напрямку до неї. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континуума маскулінно-фемінних якостей, коли індивід може одночасно демонструвати як маскулінні, так і фемінні риси.

Багаторівнева модель гендера

Як зауважує І.С. Кон (1988), розподіл людей на чоловіків та жінок передбачає повну відповідність індивіду своїй статі: анатомічній побудові (статеві органи, пропорції тіла), статевій самосвідомості (відчуття себе представником певної статі), статевій ролі; а також адекватну спрямованість статевого потягу та наявність відповідних стереотипів статевої поведінки.

У цьому твердженні перелічені усі складові гендера, який може бути представлений як багатовимірна структура, що містить 4 рівня або виміри: стать, сексуальність, гендерна (статеворольова) ідентичність та гендерна роль. На кожному рівні виокремлюються кілька варіантів гендеру (табл. 1), наприклад «стать» містить два варіанти – чоловік та жінка. Сексуальна орієнтація передбачає 4 варіанти, гендерна ідентичність – також 4. Перетин «гендерів» різного рівня дає 128 комбінацій, отже теоретично можна говорити про 128 варіантів гендера.

Таблиця 1. Багаторівнева модель гендера

Біологічна стать	Чоловіча	Жіноча		
Сексуальність (сексуальна орієнтація)	Гетеросексуал	Гомосексуал	Бісексуал	Асексуал
Гендерна ідентичність	Маскулінна	Фемінна	Андрогінна	Недиференційована
Гендерна роль	Одружений/а	Не одружений/а	Розлучений/а	Удовець/ця

Більш детальний опис компонентів моделі гендеру наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Співвідношення компонентів моделі гендеру

Компоненти структури	Варіанти гендера	Рівні	Показники / кореляти
Біологічна стать	Чоловіча Жіноча	Біологічний	Хромосомна конституція Гормональний статус Морфологічна стать
Сексуальність (сексуальна орієнтація)	Гетеросексуальний Гомосексуальний Бісексуальний Асексуальний	Психобіологічний	Сексуальна орієнтація сексуальна поведінка
Гендерна (статеворольова) ідентичність	Маскулінний Фемінний Андрогінний Недиференційований	Психологічний	Маскулінність – фемінність Андрогінність Інструментальність - експресивність
Гендерна роль	Одружений/а Не одружений/а Розлучений/а Удовець/ця	Соціальний	Гендерні стереотипи

Перелічені компоненти моделі можна об'єднати у дві групи характеристик – власне статеві, укорінені в біології, та статево-рольові, з акцентом на соціо-культурних особливостях. Вчені не припиняють суперечок з приводу того, якою мірою стать та гендер зумовлені біологічно та соціально, хоча було досягнуто відносної згоди, що стать це здебільшого біологічна характеристика, а гендерна ідентичність, ролі, стереотипи формуються у процесі гендерної соціалізації. Проте найбільш радикально налаштовані вчені піддають сумніву існування навіть біологічної статі на тих підставах, що гормональні та хромосомні відмінності не завжди дають змогу диференціювати індивідів. Наприклад, у випадку тестикулярного фемінізаційного синдрому індивіди мають чоловічу хромосомну конституцію (XY), сім'яники та нормальне для чоловіків

співвідношення гормонів, але їхні генітальні тканини виявляються нечуткими у процесі розвитку до тестостеронів, отже вони виростають із жіночими зовнішніми геніталіями, включно з піхвою. Такі індивіди виховуються як дівчата, їхня аномальність виявляється лише у період статевого дозрівання. Інший випадок - андрогенітальний синдром, при якому у жінок (XX) з нормальними яєчниками через секрецію наднирниками до народження додаткових андрогенів розвиваються чоловічі зовнішні геніталії (Левонтин, 1993: 167).

Таким чином, біологічна стать також не є простою дихотомією, тут можна виокремити три групи референтів статі – хромосомну, гормональну та морфологічну. Крім двох головних статей існують аномальні варіанти, якими, однак, у психологічному дослідженні можна знехтувати через їхню малу поширеність у реальному житті. У психологічних дослідженнях зазвичай не має необхідності визначати гормональний статус або хромосомну конституцію, буває достатньо просто віднести індивіда до однієї з двох категорій. Проте такий підхід справедливий лише для гетеросексуальних індивідів; якщо мова йде про представників «сексменьшин» або транссексуалів, то виникають певні складності вже на цьому рівні.

Наступний рівень – сексуальність, яка складається з сексуальної орієнтації, сексуальної поведінки, а також потягу та настанов.

Сексуальна орієнтація відзначається сталим емоційним та сексуальним потягом до людей певної статі. Сексуальна орієнтація не тотожна сексуальній поведінці, оскільки пов'язується з почуттями та самовідчуттям. Люди можуть виявляти (або не виявляти) свою сексуальну орієнтацію у своїй сексуальній поведінці.

Зазвичай розрізняють три варіанти сексуальної орієнтації: гомосексуальна – потяг до осіб однієї статі; гетеросексуальна – потяг до осіб протилежної статі; бісексуальна – потяг до осіб обох статей. Гетеросексуальність сприймається як само собою зрозуміле, закарбоване самою природою.

З'ясувалося, що гомосексуальність не настільки рідкісне явище у повсякденному житті, як вважалося. У дослідженнях Кінзі було виявлено, що 10% білих американців не менше трьох років свого життя у віці від 16 до 55 років практикували майже виключно гомосексуальні стосунки, а 4% були виключно гомосексуалами протягом усього життя; 37% білих чоловіків у підлітковому віці, щонайменше один раз брали участь у гомосексуальному акті, який завершився оргазмом. Серед жінок віком до 40 років 19% мали деякі еротичні контакти з іншими жінками, але лише 2-3% були виключно лесбійками. Згідно пізнішим національним даним Інституту Кінзі 3,3%

дорослих чоловіків віком понад 20 років мали гомосексуальні контакти «інколи» або «досить часто» (Kinsey, et al., 1948, 1953).

Останнім часом з'явилися дані про існування ще одного варіанту сексуальності – асексуальних індивідів. Так, Е. Богарт з канадійського університету Брок провів дослідження, які показали, що кожний сотий дорослий мешканець планети абсолютно це цікавиться сексом. Богарт дійшов такого висновку, вивчаючи відповіді 18 тис. британців, що брали участь у 1994 р. в опитуванні про сексуальне життя. В анкеті було твердження «Мене ніколи сексуально ніхто не приваблював», на яке 1% опитаних дали ствердну відповідь. Причому 40% таких респондентів цілком задоволені своїм життям без інтимних контактів будь з ким. За словами Богарта, дані дослідження дозволяють припустити, що асексуальність – це новий (або інший) вид сексуальної орієнтації.

Існує ще низка явищ, які традиційна біомедична парадигма пов'язує з гомосексуальністю – гермафродитизм, транссексуалізм та трансвестизм. Їхньою спільною рисою є неузгодженість різних детермінант або рівнів статевої ідентичності, але ця неузгодженість неоднакова за своєю глибиною, стійкістю та переважною сферою прояву. Гермафродитизм – це соматична патологія, яка робить неможливою статеву ідентифікацію. Транссексуалізм – це неспівпадання морфологічної статі та статевої самосвідомості. Трансвестизм також передбачає інверсію статевої ролі/ідентичності, але не постійну, а епізодичну; статеву ідентичність у цьому випадку обирається на певний час та змінюється (Кон, 1988).

Наступний, психологічний рівень функціонування гендеру – гендерна ідентичність (маскулінність та фемінність). В минулому маскулінність та фемінність розглядалися як дискретні, дихотомічні категорії та ототожнювалися з мужністю та жіночністю відповідно. У перших кількісних методах психологічної оцінки М та Ф розташовувалися на протилежних краях одновимірного континуума. Така біполярна модель передбачає, що чим більш маскулінним є окремий індивід, тим він/вона менш фемінний, і навпаки.

У сучасних психологічних моделях маскулінності та фемінності ці якості часто оцінюються з точки зору наявності інструментальних (орієнтація на завдання, самостимулювання) та експресивних (емоційність, орієнтація на завдання) рис. Ці характеристики не є взаємовиключними; вони являють собою або незалежні (ортогональні), або відносно незалежні континууми. Це означає, наприклад, що високий рівень Ф (експресивності) не завжди пов'язаний з низьким рівнем М (інструментальності). Індивід може демонструвати: 1) високі показники як М, так і Ф (андрогінний тип); 2) високий рівень М та низький рівень Ф (маскулінний тип);

3) високий рівень Ф та низький рівень М (фемінний тип) та 4) низький рівень за обома шкалами (недиференційований тип) (Кон, 1988).

Нарешті, розглянемо соціальний рівень функціонування гендера - гендерні ролі, які являються зовнішнім проявом гендерної ідентичності.

Хоча визначення гендерних ролей ґрунтується на виконанні соціальних функцій, у більшості праць під ними розуміють ті ж самі конструкти М та Ф, зафіксовані у гендерних стереотипах. Вважається, що наслідування гендерним стереотипам, або те, наскільки жорстко соціум вимагає наслідувати їм, визначає гендерні ролі.

Існують біологічні та соціокультурні пояснення гендерних ролей. Прибічники біологічної точки зору підкреслюють, що диференційовані гендерні ролі є продуктом людської еволюції та зумовлені біологічно. Базовим у цьому підході є переконання, що гендерні ролі є незмінними. У якості доказу цього використовуються порівняльні дані про співпадання гендерних ролей у людини та тварин, а також вивчення статевих відмінностей у дітей. Якщо виявляється істотне збігання статевих ролей у людей та тварин або діти демонструють риси, традиційно пов'язані з їхньою статтю, то це розглядається як доказ того, що такі здібності та ролі біологічно зумовлені. Ця точка зору була поширеною довгий час і лише нещодавно була піддана сумніву.

Згідно соціокультурному погляду, на відміну від біологічного, гендерні ролі та стереотипи розвиваються у межах певної культури та зумовлені або задані цією культурою. Від індивідів очікується відповідність гендерним нормам; вони соціалізуються таким чином, що переконання та поведінка, передбачені цими нормами, постійно відновлюються.

Усі ми знайомі з традиційною формою гендерної диференціації, яка ґрунтується на уявленні про те, що чоловік має бути сильним, незалежним, самостійним та емоційно стриманим, тоді як жінка має бути залежною, слабкою, дбайливою та емоційною. Хоча гендерні ролі, типові для чоловіків та жінок, значно відрізняються у різних культурах, деякі стереотипні уявлення, які стосуються гендерних відмінностей, є універсальними. До таких належать уявлення про агресивність, силу та емоційну стриманість як про відмінні особливості чоловіків, а також про слабкість, покору та емоційність як про риси, притаманні жінкам (Мацумото, 2003).

Найбільш вагомим у світі є крос-культурне дослідження гендерних стереотипів Williams та Best (1986, 1990), протягом якого були проведені опитування у 30 країнах. Отримані результати свідчать про високий рівень культурної спільності у поглядах на характеристики, приписувані як чоловікам, так і жінкам. Ступінь співпадіння типових описів чоловіків та жінок, отриманих від представників різних культур, виявилася

вважаючи та дала підстави вважати, що дослідникам поталанило виявити психологічні універсали щодо гендерних стереотипів. Уільямс та Бест показали, що у всіх країнах характеристики, асоційовані з чоловіками, відзначалися більшою силою та активністю порівняно з характеристиками, асоційованими з жінками.

Отже, гендерні стереотипи визначаються за допомогою характеристик, притаманних чоловікам та жінкам: сильний - слабкий, домінуючий – підпорядкований та ін. У той самий час виникає питання, наскільки правомірно оцінювати гендерні ролі за допомогою гендерних стереотипів. Слід звернути увагу на те, що при аналізі гендерних ролей випадає головний аспект соціальної взаємодії індивідів – родинний. Але ж головні гендерні ролі, невід’ємні від особистості – це ролі батьків, дітей та подружжя. Психологія практично не приділяє уваги цьому аспекту, за виключенням психоаналітичного підходу, який, щоправда, розглядає батьківсько-дитячі стосунки вельми специфічно. Таким чином, вивчення потребують такі базові гендерні ролі як мати/батько, син/дочка, чоловік/дружина.

Завершуючи цей стислий опис окремих рівнів моделі гендера, можна зазначити наступне. Як було продемонстровано вище, перевагою багаторівневої моделі є те, що вона має гнучкий характер: залежно від завдань дослідження кожний з вимірів можна поширювати або скорочувати. Наприклад, до категорії «сексуальність» можна додати такі варіанти, як транссексуал, трансвестит, або ж навпаки, виключити бісексуальність та асексуальність, якщо це не істотно для дослідження. У категорії «гендерні ролі», залежно від спрямованості дослідження, можна розглядати або лише шлюбний статус (одружений - не одружений), або ширше, включно з батьківсько-дитячими стосунками (батько/мати, дочка/син).

Крім визначення рівнів функціонування гендера, перед дослідниками постає ще одна проблема – проблема вимірювання гендерних характеристик. У наступному параграфі наводиться огляд найбільш відомих у світі психологічних методів, які використовуються для кількісного вимірювання гендерних конструктів.

Методи вивчення гендерних характеристик

Практичне дослідження гендерних характеристик пов’язане з такими само труднощами, як і вивчення будь-яких психологічних явищ, що не піддаються однозначному тлумаченню. Так, головні психологічні конструкти домену «гендер» - маскуліність та фемініність, вимірювані за допомогою різних опитувальників, можуть містити у собі риси, які не співпадають, або навіть можуть бути неспівставними. Така

ситуація нагадує суперечки навколо поняття інтелекту, коли тривалі дебати призвели до парадоксального визначення «інтелект це те, що вимірюють тести інтелекту».

Серед провідних методів вивчення гендерної ідентичності можна назвати декілька опитувальників (MMPI, CPI) та спеціальних шкал. Для оцінки чоловічої інструментальності та жіночої експресивності було створено кілька шкал, найбільш відомими з яких є Bem Sex-Role Inventory (BSRI) та Personal Attributes Questionnaire (PAQ). Далі ми розглянемо відомі методи діагностики гендерної ідентичності (М/Ф), сексуальної орієнтації та гендерних ролей.

Методи дослідження статевої та статево-рольової (гендерної) ідентичності

Зробивши крок уперед у розумінні того, що особі будь-якої статі одночасно можуть бути притаманні як маскулінність, так і фемінність, вчені намагаються визначити окремі компоненти М та Ф та розробити відповідні показники. Вперше психологи спробували виміряти М/Ф як рису, аналогічну інтелекту (Terman & Miles, 1936). Майже 40 років зусиль призвели до того, що М/Ф почала розглядатися як одна серед багатьох інших рис особистості.

Перші шкали, які вимірювали М та Ф були створені у 1930-60 рр.: це опитувальник темпераменту Guilford–Zimmerman Temperament Inventory (Guilford & Zimmerman, 1956); Каліфорнійський опитувальник особистості CPI (California Psychological Inventory (Gough, 1957) та MMPI (Hathaway and McKinley, 1951).

Шкала Гілфорда-Циммермана оцінює емоційну експресивність, типово чоловічі професійні інтереси та набір маскулінних емоційних рис (наприклад, сміливість, нестаток емпатії). Шкала Ф опитувальника CPI спрямована на оцінку сенситивності, здатності сприймати нюанси соціальних відношень, поступливість, співчутливість, доброту, типово жіночі види робіт та інтереси, а також нестачу інтересу до політики та соціальних проблем.

Творці MMPI підійшли до вимірювання М/Ф з позицій психопатології, вони, зокрема, цікавилися М/Ф як засобом діагностики порушень гендерної ідентичності та сексуальних інверсій. Hathaway та McKinley (1951) прийняли незвичне рішення, поклавши в основу шкали М-Ф питання, які відокремлювали геїв від гетеросексуальних чоловіків. Дослідники продемонстрували, що шкала здатна диференціювати чоловіків від жінок та «фемінних» чоловіків від «нормальних». Однак Lippa (2001) піддів сумніву ці висновки, оскільки дослідники тестували шкалу на зовсім маленьких групах, до яких увійшли лише 13 гомосексуальних та 54 гетеросексуальних чоловіків, які до того ж були військовослужбовцями.

Johnson, Jones, Brems (1996), перевіряли валідність відповідних шкал у MMPI-2 за допомогою різних методик статево-рольової ідентичності (BSRI, SRBS та SRIS). Вони показали, що шкали М та Ф у MMPI-2 характеризуються низькою стабільністю та низькою конкурентною валідністю. Крім того, вони стосуються більше особистісних рис упевненості у міжособистих стосунках та чутливості (сенситивності), ніж фемінності-маскулінності.

Подібні шкали припускають, що індивіди можуть розрізнятися у межах якоїсь норми за ступенем М/Ф. Але самі ці якості здавалися альтернативними: висока М повинна корелювати з низькою Ф, і навпаки (альтернативна модель). Крім того, співставлення з іншими шкалами (інтелекту, емоцій, інтересів) не співпадають: індивід, високо маскулінний за одними показниками, може бути дуже фемінним за іншими.

Сучасні тести розглядають М/Ф не як альтернативи, а як незалежні виміри. Серед методів вимірювання М/Ф та андрогинії найбільш відомим є опитувальник С. Бем BSRI (Bem, 1974). Крім того, використовуються Personal Attributes Questionnaire PAQ (Spence, Helmreich & Stapp, 1974); Sex-Rep Instrument (Baldwin et al., 1986); Шкала ANDRO (Berzins et al., 1978); Sex Role Behavior Scale, SRBS (Orlofsky et al., 1982).

Сандра Бем розробила опитувальник, яким вимірюється гендерна ідентичність - Bem Sex Role Inventory (BSRI). Опитувальник містить 3 групи питань по 20 пунктів: питання на М, Ф, та нейтральні. Індивіди, які отримують високі бали за М та Ф одночасно, кваліфікуються як андрогінні. Перевага опитувальника Бем полягає у тому, що вона використовувала судження чоловіків та жінок у рівній пропорції. Недоліком методики є те, що вибірку стандартизації складали студенти університету, яким було 18-21 років. Таким чином, отримані оцінки М та Ф є валідними лише для цієї вікової та соціальної групи. Крім того, це були американці – невідомо, як відповідали б на поставлені питання студенти з інших країн, чи погодилися б вони з тим, що «агресія» є бажаною маскулінною рисою. Можливо, навіть більш істотним є те, що студенти на той час (1974 р.) сповідували інші цінності порівняно з нинішніми.

J. Spence, R. Helmreich и J. Stapp (1978) розробили Personal Attributes Questionnaire (PAQ), який складається з трьох субшкал – М, Ф та М-Ф. PAQ містить 24 твердження (по 8 на кожен субшкалу). PAQ оцінює М та Ф у поняттях самооцінки респондентами набору рис, які стереотипно приписуються різним статям. Автори підкреслюють, що шкала спрямована на обмежений аспект гендерних характеристик: на деякі самостверджуючі або інструментальні риси, традиційно пов'язані з М та деякі міжособистісні або експресивні риси, традиційно пов'язані з Ф. Хоча PAQ не може

розглядатися як універсальна шкала М/Ф, вона широко використовувалася у дослідженнях, дозволяючи класифікувати індивідів за їхньою гендерною ідентичністю.

Шкала статево-рольової поведінки, The Sex Role Behavior Scale (SRBS) являє собою інструмент, що вимірює ступінь, з якою люди включаються у бажану для своєї статі поведінку, так само і у сексуально-специфічну поведінку (Orlofsky, Ramsden, & Cohen, 1982; Orlofsky & O'Heron, 1987). Хоча шкала SRBS демонструє високу надійність, тестування валідності було обмежене вивченням інтеркореляцій, кореляцій з іншими шкалами та тестами гендерних відмінностей. Конструктна валідність SRBS не вивчалася.

Слід зазначити, що недоліком шкал, розроблених у 1970-ті роки, була їхня орієнтація на соціальну бажаність гендерно-стереотипних рис, і це дає інше пояснення, чому М та Ф корелюють з самооцінкою та іншими видами пристосування.

Сексуальна орієнтація

Серед методик, спрямованих на визначення сексуальної орієнтації, необхідно назвати, зокрема, шкали А. Кінзі та Ф. Клайна.

А. Кінзі запропонував дві 6-бальні шкали, одна з яких відстежувала наявність сексуальних контактів з особами своєї та протилежної статі, а інша «контролювала» виникнення різних думок та еротичних бажань (Kinsey et al., 1948).

Шкали являють собою континуум, на одному полюсі якого знаходяться виключно гетеросексуальні особи, які не мали жодних гомосексуальних контактів, на протилежному - виключно гомосексуальні особи, які не мали гетеросексуального досвіду, а посередині - ті, хто мають різний досвід (табл. 3). Друга така ж шкала вимірювала вже не поведінку (сексуальні контакти), а емоційні реакції, еротичні почуття респондентів до осіб своєї та протилежної статі (Кон, 1988).

Таблиця 3. Шкала Кінзі для оцінки сексуальної орієнтації

0	Виключно гетеросексуал
1	Більшою мірою гетеросексуал; дуже рідко гомосексуал
2	Більшою мірою гетеросексуал; інколи гомосексуал
3	Рівною мірою гетеро- та гомосексуал
4	Більшою мірою гомосексуал; інколи гетеросексуал
5	Більшою мірою гомосексуал, дуже рідко гетеросексуал
6	Виключно гомосексуал

Шкала Кінзі була піддана такій само критиці, як і одновимірна біполярна модель М/Ф. Ця шкала припускає існування зворотної залежності між гомо- та гетеросексуальністю – тобто, чим більш гомосексуальною є людина, тим вона має бути менш гетеросексуальною. На зміну цьому тлумаченню прийшло розуміння параметрів сексуальності як континуума, який змінюється у часі.

Пізніше Ф. Клайн розробив Гратки сексуальної орієнтації - Sexual Orientation Grid (KSOG), що містить 7 незалежних параметрів, які фіксуються у трьох напрямках: теперішньому, минулому та ідеальному (Klein, 1978). Клайн запозичив 7-бальну шкалу Кінзі, однак він перейменував ступені з 0-6 на 1-7 та розвернув її не в двох, а в семи ракурсах. Клайн розташував 7 ділянок у кожній з семи площин: сексуальний потяг, сексуальна поведінка, сексуальні фантазії, емоційна перевага, соціальна перевага, життєвий стиль, самосвідомість. Кожний вимір до того ж розгорнутий у трьох напрямках. Гратки Клайна виявилися більш чутливими, ніж шкала Кінзі, більш інформативними для аналізу, але порівняно зі шкалою Кінзі, вони більш громіздкі: часто буває простіше та зручніше сказати «я маю 3 за Кінзі» (Кон, 1998, 1999).

Гендерні ролі

Гендерні ролі вивчаються або за допомогою параметрів М та Ф, або опосередковано через гендерні стереотипи, про які вже йшлося вище (Williams, Best, 1986, 1990).

Можна навести ще приклад методу, який дозволяє оцінити рівень традиційності - егалітарності гендерних ролевих настанов - Шкалу жіночих настанов (Attitudes Toward Women Scale) Spence та Helmreich (1978). Автори розробили опитувальник, який пропонує визначити, наскільки індивід вірить у те, що підхід до чоловіків та жінок має бути різним у таких сферах як робота, навчання, повсякденна активність. Вирізняються 5 градацій гендерних настанов: від дуже традиційних до дуже егалітарних.

Головною перешкодою у дослідженні гендерних ролей залишається те, що цей конструкт використовується дослідниками дуже вільно: як синонім і гендерної ідентичності, і стереотипів, і навіть статевих ролей. Отже, питання про визначення показників або корелятивів гендерних ролей та створення методів їх оцінювання залишається відкритим.

Резюме

Огляд літератури з вивчення статі/гендера у психології демонструє, що це складна динамічна структура, яка не може бути описана у поняттях дихотомії «чоловіче – жіноче». Останнім часом існує тенденція розглядати гендер як складну,

багатовимірну структуру. З урахуванням того, що стать/гендер є конструктом, який охоплює біологічний, психологічний та соціальний рівні функціонування індивідів, було запропоновано багаторівневу модель гендера. Модель містить відповідно чотири рівні або виміри: стать, сексуальність, гендерну ідентичність та гендерні ролі. Особливістю моделі є те, що кількість одиниць вимірювання на кожному рівні може варіювати залежно від підходу дослідника або завдань дослідження.

При розробці будь-яких моделей постає питання вимірювання окремих параметрів, тому у статті були розглянуті існуючі методи оцінки статевих, сексуальних, гендерно-психологічних характеристик індивідів. Слід зауважити, що більшість з цих методів мають певні обмеження, тому актуальним нам видається завдання розробки нових оригінальних методик, які дозволять реалізувати комплексний, крос-гендерний підхід.

Література

1. Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е., Нелипа О.В. Анализ экологической валидности компьютеризированного опросника гендерной идентичности // 3-я Российская конференция по экологической психологии (15-16 сентября 2003 г., Москва).
2. Бем С.Л. Полоролевой опросник // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии. СПб.: Питер. 2000. С. 199-203.
3. Бендас Т.В. Гендерная психология лидерства. Оренбург, ИПК ОГУ. 2000.
4. Берн Ш. Гендерная психология. М.: Олма-пресс. 2001.
5. Введение в гендерные исследования. Ч.1. / Под ред. И.А. Жеребкиной . СПб: Алетейя. 2001.
6. Джейс Ф. Самоисполняющиеся пророчества: гендер с социально-психологической точки зрения / Сексология. Хрестоматия. СПб.: Питер. 2001.
7. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. М.: Ин-т Открытое общество. 1997.
8. Ениколопов С.Н., Дворянчиков Н В. Концепции и перспективы исследования пола в клинической психологии // *Психологический журнал*. Т. 22. 2001. N 3. С. 100-115.
9. Иванова Е. Гендерные исследования в психологии / Введение в гендерные исследования. Ч. 1. СПб.: Алетейя. 2001.
10. Келли Г.Ф. Основы современной сексологии. СПб.: Питер. 2000.
11. Клецина И.С. Гендерная социализация. СПб: Издательство РГПУ. 1998.

12. Клецина И.С. Практикум по гендерной психологии. СПб: Изд-во Питер. 2003.
13. Кон И.С. Введение в сексологию. М. 1988. С. 257-293.
14. Кон И.С. Введение в сексологию. М.: Олимп, ИНФРА-М. 1999.
15. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность. М. 1993.
16. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер. 1997.
17. Мацумото Д. Психология и культура. СПб.: Питер. 2003.
18. Мастерс У., Джонсон В., Колодны Р. Основы сексологии. М.: Мир. 1998.
19. Практикум по гендерной психологии / Под. Ред. И.С. Клециной. СПб.: Питер. 2000.
20. Bem S.L. (1974) The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155-162.
21. Bem S.L. (1977). On the utility of alternative procedures for assessing psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 45, 196-205.
22. Bem S.L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88, 155-162.
23. Hofstede, G., Arrindell W.A., et al. (1998) Masculinity and femininity: the taboo dimension of national cultures. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
24. Hyde J.H. (1990) Meta-analysis and the psychology of gender differences// *Journal of Women in Culture and Society*, 16, 1, 55-73.
25. Johnson M.E., Jones G., Brems C. (1996) Concurrent validity of the MMPI-2 feminine gender role (GF) and masculine gender role (GM) scales // *Journal of Personality Assessment*, 66(1), 153-168.
26. Kinsey A.C., Pomeroy, W.P., Martin, C.E. (1948) Sexual behavior in the human male. Philadelphia: Saunders.
27. Kinsey A.C., Pomeroy, W.P., Martin, C.E., Gebhard, P.H. (1953) Sexual Behavior in the Human Female. Philadelphia: Saunders.
28. Klein F. (1978) The bisexual option. Haworth Press, New York.
29. Kohlberg L. (1966) A cognitive developmental analysis of childrens sex role concepts and attitudes // Maccoby E. (ed.) The development of sex differences. Stanford Univ. Press.
30. Lippa R.A. (2001) On deconstructing and reconstructing Masculinity–Femininity // *Journal of Research in Personality*, 35, 168–207.
31. Maccoby E.E., Jacklin C.N. (1974) The psychology of sex differences. Stanford University Press.
32. Money J., Enrhard A.A. (1972) Man and woman. Boy and girl. Boston.

33. O'Heron C.A., Orlofsky J.L. (1990). Stereotypic and nonstereotypic sex role traits and behavior orientations, gender identity, and psychological adjustments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 134-143.
34. Spence, J. T. (1993). Gender-related traits and gender ideology: Evidence for a multifactorial theory. *Journal of Personality and Social Psychology* 64, 624-635.
35. Spence, J. T., & Helmreich, R. (1972). The Attitudes toward Women Scale: An objective instrument to measure attitudes toward the rights and roles of women in contemporary society. *Catalog of Selected Documents in Psychology*, 2, 66-67.
36. Spence, J. T., Helmreich, R., Stapp, J. (1974) The Personal Attributes Questionnaire: A measure of sex role stereotypes and masculinity–femininity. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 4, 43–44.
37. Spence, J.T., & Helmreich, R.L. (1978). Masculinity and femininity: Their psychological dimensions, correlates, and antecedents. Austin, TX: University of Texas Press.
38. Taylor, M. C., & Hall, J. A. (1982). Psychological androgyny: Theories, methods and conclusions. *Psychological Bulletin*, 92, 347-366.
39. Williams J.E., Best D.L. (1986) Sex stereotypes and intergroup relations // S. Worshel, W.G. Austin (eds.) *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall. P. 244-259.
40. Williams J.E., Best D.L. (1990) *Measuring sex stereotypes: A thirty-nation study*. Beverly Hills: Sage.